

ПРАВОВІ УМОВИ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО ДВОРЯНСЬКОГО ЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ В ОСТАННЄ ДЕСЯТИЛІТТЯ ЙОГО ІСНУВАННЯ

Світова фінансова-банківська криза 2008–2009 рр. наочно продемонструвала тяжкі наслідки, до яких призводить недосконалість кредитної системи та чинного законодавства. Від банківської системи, яка є ключовим елементом ринкової економіки, від рівня розвитку законодавства, яке регулює відносини у сфері банківництва, залежить добробут кожного українця, і за останні роки ми мали можливість укотре в цьому переконатись. В Україні накопичено унікальний досвід декількох спроб – з перервою майже в століття – розбудови банківської системи.

При вдосконаленні сучасної правової бази дослідження попередніх законотворчих напрацювань стає дедалі актуальнішим. У даній статті ми зробили спробу звернутися до історичного досвіду правового регулювання діяльності Державного дворянського земельного банку в скрутних політичних та економічних умовах, які виникли в державі після першої буржуазно-демократичної революції. Аналіз історіографії свідчить про відсутність системних досліджень юридичних аспектів регулювання банківської справи у цей проміжок часу. Приділялась увага насамперед загальним питанням розвитку фінансової системи та кредитних установ. Більш предметні статті стали з'являтися в умовах лютневої революції, коли обговорювалась подальша доля кредитних установ [1; 2]. Науковці радянських часів майже не зачіпали цієї проблематики, використовуючи показники діяльності банку як ілюстративний матеріал [3; 4]. На жаль, науковці і сьогодні оминають цей етап в історії кредитної установи [5; 6; 7].

Сучасний період розвитку банківництва вимагає дослідження та подальшого використання досвіду правового регулювання діяльності кредитних, насамперед іпотечних, установ в умовах нестабільності, кризових явищ в економіці та революційних подій у державі.

Зміна пріоритетів та акцентів в аграрній політиці, яка відбулась під час революційних подій 1905–1907 рр., у післяреволюційні роки виявилась у зниженні ступеня уваги законодавця

до правового забезпечення діяльності Державного дворянського земельного банку. Віддавши шляхом прийняття ряду нормативно-правових актів 1906 р. перевагу Селянському поземельному банку як головному фінансовому інструменту реформи та провідному засобу з мобілізації землі, уряд надалі зосередився на правовому налаштуванні роботи цього селянського кредитного установлення. Зовсім іншою була справа з Дворянським банком. Унеможлививши появу нових збитків на курсовій різниці та надавши право Селянському банку перейматися заставленими у Дворянському банку маєтками, уряд дав спокій дворянській іпотечній установі. Банк у «законодавчій тиші» продовжував реалізовувати статутну мету – забезпечувати помісне дворянство пільговим кредитом. Наступні шість років уряд лише педантично переймався забезпеченням акумуляції коштів, що спрямовувались на подальшу видачу позик. Як і раніше, процес мобілізації землі в роки столипінської аграрної політики супроводжувала стійка тенденція до зростання цін. Середня по Дворянському банку оцінка 1 дес. землі у 1905 р. становила 93 руб., в той час як Селянський банк у середньому купував 1 дес. землі за 111 руб. Таке випередження селянської кредитної установи зберігалось до 1909 р., коли ці показники становили 144 та 106 руб. відповідно. Проте вже з 1910 р. це співвідношення змінилося: вартість десятини зросла до 142 руб. у Дворянському банку і скоротилася до 140 руб. у Селянському банку. Ця тенденція збереглась до початку Першої світової війни. У 1913 р. Дворянський банк оцінював землю, яку приймав у заставу, по 168 руб., у той час як Селянський зменшив ціну придбання до 132 руб [8; 9].

Зростання цін на землю обумовлювало багатьма факторами, до яких, перш за все, слід віднести розвиток капіталістичних відносин та формування загального земельного ринку. Також фактором зростання була скоординована діяльність Дворянського земельного та Селянського поземельного банків. Підвищення

земельних цін автоматично забезпечувало землевласникам отримання додаткових прибутків із різних джерел: власне від відчуження самої землі; корелятивного зростання орендних платежів; збільшення заставної оцінки землі, яка впливала на розмір отриманих іпотечних позик. За сім років, що передували Першій світовій війні, поміщики отримали 3,5 млрд руб. у вигляді орендних платежів, 1,7 млрд руб. позик від земельних банків, під заставу маєтків та близько 1 млрд руб. за продану землю [4, с. 124]. Більшість цих надходжень була використана поміщиками на невиробничі потреби, але й те, що було спрямовано на розширення та інтенсифікацію господарства, збільшило кількість обладнання, залучило у виробництво штучні добрива й забезпечило домінування поміщицького господарства над селянським за агротехнічним рівнем. Станом на 1914 р. чотирипільні й багатопільні сівообіги були притаманні 64,1 % поміщицьких господарств і лише 19,2 % селянських [10, с. 446–449].

Слід також зазначити, що поміщицьке господарство не зосереджувалось виключно на ізпольному землеволодінні. До початку і в роки війни господарство українських поміщиків являло собою складне переплетення найрізноманітніших видів виробничо-комерційної діяльності від видобутку вугілля до цукроваріння та винокуріння, не цуралося дворянство й фінансово-кредитної діяльності, беручи участь своїми капіталами в банківських установах. Характеризуючи це явище, В. І. Ленін писав: «Сусіди по маєтку» в наш капіталістичний вік дедалі частіше самі стають заводчиками, винокурами, цукроварами тощо, дедалі більше беруть участь у всіляких торгово-промислових, фінансових, залізничних підприємствах. Велике дворянство тісно переплітається з великою буржуазією» [11, с. 139].

Як господарські, так і притаманні «широкій дворянській душі» невиробничі потреби вимагали свого фінансового забезпечення, тому й попит на довгостроковий іпотечний кредит залишався на стабільно високому рівні. 20 років правозастосовної практики щодо кредитування помісного дворянства остаточно довели, що намагатися утримати дворянське землеволодіння від ліквідації завдяки пільговому кредитуванню – марна справа. Тому зусилля уряду зосередились на Селянському банку, за допомогою якого передбачалося створити такі умови, щоб невідворотно утікаючи від дворян землі: по-перше, принесли

останнім чималий фінансовий зиск, забезпечивши їм подальше існування; по-друге, якщо вже судилося поміщикам позбутися своїх земель, то переходити вони повинні до заможного селянства, в якому влада вбачала найбільш благонадійний політичний елемент. Зазначені зміни в аграрно-політичному курсі відразу стали відображатися у статистичних показниках.

Так, станом на 1 січня 1906 р. у заставі банку знаходилося 19 420 маєтків, загальною площею 15 566,3 тис. дес., оціненою банком у 1 164 941,5 тис. руб., під які було отримано 641 769,7 тис. руб. із середнім розподілом боргу на кожну десятину землі по 41,23 руб.

На 1 січня 1914 р. кількість заставлених маєтків скоротилася до 17 350, загальною площею 12 057,1 тис. дес., які забезпечували боргові зобов'язання на 672 583,2 тис. руб. із середнім боргом на десятину 55,78 руб [12, с. I–III]. Таким чином, ми маємо два різноспрямованих вектори: перший свідчить про скорочення обсягів заставленої землі на 3,5 млн дес., що за звичайних умов повинно було привести до скорочення капітального боргу щонайменше на 144,6 млн руб.; другий вектор свідчить про зростання боргових зобов'язань дворянства перед банком на 30,8 млн руб. Це стало можливим через уже відзначену нами тенденцію до цінозростання, а також через те, що до 1906 р. більшість дворянських маєтків уже виконувала функцію забезпечення боргових зобов'язань, тому, користуючись зростанням земельних цін та пільговими правовими умовами отримання позик з Дворянського банку, поміщики напередодні Першої світової війни вдавалися до перезастав маєтків, отримуючи додаткові запозичення. У 1913 р. перезастави становили 66 % від загальної кількості позик, а суми, отримані по перезаставі, сягали 71 % від усієї суми виданих позик [13, с. 10].

За п'ять років, що передували 1913 р., чиновникам вдалося відчутно «приборкати» зростання недоплат, їх рівень у цьому показовому році був найнижчим і становив 2,46 % від капітального боргу. Слід зазначити, що заборгованість по поточних платежах спостерігалася не лише у Дворянському банку, а й у приватних земельних банках. Проте урядова політика щодо стягнення недоїмок залишалася незмінною, випадки продажу з торгів маєтків дворян за невиконання ними договірних зобов'язань були поодинокими. Відповідно до банківської звітності, у 1906–1913 рр. до продажу було

призначено 55 404 маєтки, або 25,5 % від загальної кількості заставлених маєтків. З них 39 613 латифундій не дісталися торгів у зв'язку з погашенням недоїмок; 15 391 маєтків було знято з аукціону без погашення боргу завдяки наданим пільгам. Продано було лише 400 маєтків [8].

Саме пільгові умови кредитування, що забезпечувались Дворянським банком, надавали можливість поміщикам ефективно діяти на земельному ринку імперії та, враховуючи кон'юнктуру, або притримувати землю, чекаючи чергового зростання цін, або погодитись на вигідну пропозицію.

На початку XX ст. політики, вчені, публіцисти, експерти – всі говорили про неминучу катастрофу, про майбутнє зіткнення народів, і все ж таки війна стала повною несподіванкою. Законодавство імперії, її нормативно-правова база були не готові до вирішення питань, що поставила на порядок денний війна. Уряду довелося звернутися до практики надзвичайного законодавства.

Уже 23 липня 1914 р. отримує височайше затвердження положення Ради Міністрів, спрямоване на запровадження надзвичайних фінансових заходів, обумовлених потребами воєнного часу: призупинення обміну кредитних білетів на золото; розширення емісійних прав Державного банку; надання державному казначейству коштів на покриття військових витрат. Стосовно державних іпотечних установ уряд вдався до правового досвіду, напрацьованого під час російсько-японської війни, ухваливши положення Комітету фінансів, яке також було височайше затверджене 23 липня 1914 р [14]. Новими умовами подальша діяльність Дворянського банку була певним чином обмежена. Відтепер позики під маєтки, що вперше надходили у заставу банку, можна було надавати лише за нормальною оцінкою. Позики ж за новою оцінкою маєтків, що вже знаходились у заставі Дворянського банку (так звана перезастава майна), могли бути дозволені не раніше ніж спливе п'ятирічний термін попередньої застави в цьому банку.

Що ж до справ, провадження у яких розпочалося до оприлюднення зазначеного положення Комітету фінансів, то його норми застосовувались лише в тому випадку, якщо позичальникові ще не було надіслано повідомлення щодо розміру дозволеної позики [14, ст. 5].

З огляду на «кумулятивну» дію банківського апарату, який продовжував опрацьовувати заяви, що надійшли до набрання положенням

юридичної сили, введені в середині року обмеження не дуже вплинули на показники банківських операцій 1914 р. У цьому році банком було надано 1 292 позик на загальну суму 114 млн руб. [15, с. 3; 16, с. 246] (у своїй брошурі Д. І. Ріхтер наводить цифру 86,6 млн руб. [17, с. 11]). Проте вже в наступному році кількість заяв на отримання позик скоротилася до 310, в яких ішлося про 22 млн руб. Кількість виданих позик зменшилась більше ніж удвічі, впавши до 470, в той час як розмір позик за умов застосування нормальної оцінки зазнав трикратного скорочення, знизившись до 42 млн руб. (за відомостями Д. І. Ріхтера – до 18 млн руб.). Перевищення кількості виданих позик над кількістю заяв, що надійшли до банку, пояснюється тим, що у 1915 р. продовжували видаватися позики, дозвіл на які було отримано ще до початку військових подій, а відтак дія положення 23 липня 1914 р. на них не поширювалась [16, с. 246]. Із 470 позик 113 було видано за нормальною оцінкою, а 357 – ще за спеціальною; одна позика була видана частково за нормальною, частково за спеціальною оцінкою. Маєтки, що надійшли у заставу, були оцінені в 144 руб. за 1 дес., під які видано позик на загальну суму 41 827 тис. руб., що становило близько 84 руб. за 1 дес., або 58 % її оцінки [16, с. 247]. Таке зниження середньої оцінки пояснюється збільшенням застав за нормальною оцінкою як наслідок дії положення 23 липня 1914 р., так само як і загальним застоєм у мобілізації земельної власності під час війни.

Урядова програма щодо підтримки дворян російського походження при купівлі маєтків у губерніях Західного краю, провідником якої з 1894 р. виступав Дворянський банк, у 1915 р. зійшла майже нанівець у зв'язку із захопленням території краю ворожими військами. За весь час існування цієї програми банком було видано 229 позик під заставу 560 887 дес. землі на загальну суму 26 971 тис. руб.

Ще більше скоротилась діяльність Дворянського банку в 1916 р., коли кількість наданих позик зменшилась до 191, а їх розмір становив лише 7 млн руб [18].

Слід також вказати і на відновлення за час війни тенденції щодо зростання розміру недоїмок. Протягом 1908–1913 рр. банку вдалося досягти неухильного скорочення недоплат: так, якщо у 1908 р. цей показник становив 3,7 % від суми капітального боргу, то у 1911 р. недоїмку вдалося скоротити на 1 %, довівши її до 2,7 %, а станом на 1913 р. – і взагалі до 2,46 % [19, с. 420].

Проте, починаючи з наступного року, цей показник зростає, досягнувши у 1914 р. 2,48 %, збільшившись у 1915 р. до 3,16 % й нарешті сягнувши в 1916 р. 3,73 % [17, с. 18].

Початок світової війни, звичайно, не покращив стан державних фінансів, проте, незважаючи на гостру нестачу грошей, міністр фінансів П. Л. Барк віддав настанови керівництву Дворянського банку й надалі не позбавляти позичальників пільг щодо сплати поточних платежів. У листі члену Державної Ради Р. Д. Єропкину керманич фінансового відомства інформував, що ним зокрема надані «відповідні вказівки Державному дворянському земельному банку, який за клопотанням окремих позичальників цілковито піде їм назустріч, надаючи в належних випадках потрібні відстрочки» [20, арк. 1].

Маючи таку поважну причину, як війна, поміщики майже завалили листами та вимогами Міністерство фінансів і Дворянський банк про надання чергових пільг. Найбільш поширеною була вимога приєднати поточні платежі до капітального боргу. Відписуючи Кредитній канцелярії Міністерства фінансів, управляючий Дворянським та Селянським банками О. Н. Карцов звертав увагу на недоцільність задоволення клопотань, бо справний позичальник, сплативши осінній платіж у довоєнному 1913 р. міг отримати в разі скрутного становища відстрочення двох піврічних платежів 1914 р. Черговий платіж припадав на травень 1915 р., проте й тут у розпорядженні позичальника була пільга, що дозволяла ще на півроку відкласти сплату – до листопада 1915 р. Якщо й після цього позичальник був не в змозі виконати свої фінансові зобов'язання, його маєток міг потрапити у продаж лише з квітня 1916 р. Таким чином, спираючись лише на норми чинного законодавства, позичальник міг, без зайвих зусиль, відкласти свої платежі на два роки. Що ж до власників із більш скрутним фінансовим становищем, які значно заборгували Дворянському банку, підсумовував управляючий, то банк ставиться зі звичайною чуйністю до потреб своїх позичальників і не зупиниться за сучасних умов перед виклопотанням у поважних випадках особливих дозволів щодо скасування продажу таких маєтків [20, с. 22]. І дійсно, якщо в довоєнний час у середньому за рік відбувався продаж лише 50 маєтків несправних позичальників, то під час війни цей показник скоротився удвічі. Наприклад, за недоїмки 1914 р. у травневу публікацію потрапляє

3 521 маєток, а в листопаді ще 3 843, що за рік становило 7 364 маєтки. З них 4 055 були зняті з торгів у зв'язку з погашенням недоїмок, ще 3 065 не дісталися аукціону завдяки отриманим пільгам. Нарешті, до торгів 1915 р. дійшли лише 44 маєтки, тобто 0,6 % від тих, що потрапили на шпальти газет як виставлені на продаж; із них 37 було продано, а 7 перейшли на наступний рік як такі, що залишилися за банком [16, с. 248].

Разом із тим слід зазначити й неухильне зростання кількості фактів переходу дворянських маєтків у власність до інших станів, насамперед селянства. Найбільш вражаючим прикладом такого переходу слід вважати продаж 4 млн дес. землі, що знаходились у заставі Дворянського банку, Селянському банку на підставі думки Державної Ради від 26 квітня 1906 р [21]. Відповідно до відомостей, що наводить Д. І. Ріхтер, за три воєнних роки 1914–1916 рр. дворяни передали в заставу своєму банку ще 85 тис. дес. землі, у той же час поміщики позбулися майже 378 тис. дес., що знаходились у банківій заставі, скоротивши свої спадкові землі на 293 тис. дес. та збільшивши землеволодіння недворян на 378 тис. дес. [17, с. 19]. У той же час офіційні відомості наводять більш значні показники: так, у 1914 р. дворянство позбулося із заставлених у Дворянському банку 293 тис. дес., а в наступному році – вже 464 тис. дес [16, с. 248].

Лютневі події 1917 р. безпосередньо вплинули на умови правового регулювання діяльності Державного дворянського земельного банку. На початку березня внаслідок компромісу, досягнутого між лідерами Тимчасового комітету Державної Думи та керівництвом Петроградської Ради, було сформовано ліберальний Тимчасовий Уряд Росії [22, с. 120–121], який у декларації від 3 березня 1917 р. до громадян Росії виклав свою програму, проголосивши курс на широку демократизацію країни та підготовку виборів до Установчих зборів [23; 24, с. 201–202]. Саме на збори покладалась надія щодо вирішення найважливіших питань державного устрою, а тим часом уряд намагався зосередитись на вирішенні поточних проблем та докладав зусиль щодо стабілізації ситуації в країні. Насамперед існувала потреба в унормуванні тих відносин, що виникали внаслідок бурхливих революційних подій.

Уперше питання щодо діяльності Дворянського банку було порушено на засіданні Тимчасового Уряду 22 березня 1917 р., в яко-

му міністр фінансів М. І. Терещенко усно повідомив присутніх про наміри щодо проведення реорганізації двох державних станових іпотечних установ – Дворянського та Селянського банків – на засадах їх об'єднання під назвою «Державний земельний банк». Ця ідея пропагувалась багатьма науковцями, її прихильником, зокрема, виступав проф. П. П. Мігулін [25]. За наслідками доповіді міністра фінансів, для впровадження в життя запланованої реорганізації банків міністри вирішили за доцільне звільнити з посади управляючого Дворянського та Селянського банків О. Н. Карцова та призначити на неї члена Державної Думи, професора Петроградського політехнічного інституту О. С. Поснікова [26, с. 161–162]. Провівши зміну очільника банків та переймаючись достатністю повноважень управляючого в майбутній реорганізації, Тимчасовий уряд на засіданні 28 березня 1917 р. делегував управляючому Державним дворянським земельним та Селянським поземельним банком Олександрю Сергійовичу Поснікову права товариша міністра фінансів з питань щодо справ ввірених йому банків на загальних підставах [26, с. 188]. Саме так, права товариша міністра надавались не управляючому банками, а безпосередньо О. С. Поснікову, що перебував на посаді управляючого.

15 травня 1917 р. міністр фінансів повідомив Сенат про постанову Тимчасового уряду від 20 березня 1917 р., яка внесла зміни до думки Державної Ради від 22 березня 1899 р. «Щодо зміни правил торгових публікацій земельних банків» [27], визначивши нові видання для оприлюднення оголошень з продажу нерухомості, заставленої в Дворянському банку. Відтепер оголошення повинні були публікуватись у таких газетах як: «Вісник тимчасового уряду», «Вісник фінансів, промисловості й торгівлі» та «Торговельно-промисловій газеті» [28, с. 292].

Відбулися зміни й у процедурі продажу земельного майна з публічних торгів. Відповідно до постанови Тимчасового уряду від 12 червня 1917 р. такий продаж можна було здійснювати лише після отримання відповідного дозволу від Міністерства землеробства, якому надавалося право знімати майно з торгів і передавати його в тимчасове господарське управління Селянського чи Дворянського банків до остаточного вирішення питання стосовно цих земель Установчими зборами [29, с. 56].

Загальна невизначеність та невпевненість щодо напрямку як політичних, так і економіч-

них перетворень повною мірою стосувались і майбутнього Державного дворянського земельного банку, подальша судьба якого безпосередньо залежала від вирішення одного з головних питань і російської історії, і революційних подій 1917 р. – питання про землю. Питання, яке саме життя висунуло на перше місце із загального переліку нагальних потреб як таке, що вимагало негайного вирішення, очікувало скликання Установчих Зборів. Проте, реалізуючи програмні настанови своєї декларації, Тимчасовий уряд уже в березні 1917 р. націоналізував так звані «кабінетські землі», що знаходились у власності самодержавної монархії [30], та «удільні землі», які безпосередньо належали імператорській династії Романових, передавши їх у власність держави [31]. Також було оприлюднено розпорядження уряду про притягнення селян до кримінальної відповідальності за участь в аграрних заворушеннях. Визнавши у спеціальному квітневому зверненні необхідність земельної реформи, Тимчасовий уряд наголосив на протизаконності самочинного захоплення землі [26, с. 326–327; 32; 33].

У роботах науковців, які в цей час зверталися до проблематики фінансування аграрних реформ, ця дуальність у настроях уряду та революційно налаштованого селянства, позначилась на пропозиціях, які містили в собі альтернативні варіанти розвитку подій [1, с. 470–473; 2, с. 466–470]. «Конфіскація або викуп» – це те питання, від вирішення якого залежав алгоритм самої реформи, а разом із ним і подальша фінансова стратегія держави.

Ставало очевидним, що Дворянський банк, будучи за своїм цільовим призначенням вузькостановою установою, зорієнтованою на підтримку землеволодіння помісного дворянства, вже не відповідав тим змінам, що відбувались у державному устрої країни. Від того, як буде вирішене аграрне питання: або шляхом націоналізації землі, або залишенням приватної власності – будуть залежати і урядові заходи щодо реформування цієї кредитної установи. Навіть у разі націоналізації землі існувала можливість використання відповідно реформованого Дворянського банку як джерела меліоративного кредиту.

Не ставши на заваді процесу розорення помісного дворянства, як це визначали статутні норми, Дворянський банк надав можливість усім тим землевласникам за правом народження, які не змогли пристосовуватися

до капіталістичних умов господарювання, за допомогою інституту іпотеки позбутися успадкованих маєтків з вигодою для себе.

В останні роки існування Державного дворянського земельного банку, що припали на Першу світову війну та Лютневу революцію 1917 р., його діяльність відбувалась в умовах

законодавчого обмеження, проте банк неухильно виконував статутні цілі, забезпечуючи дворянство дешевим кредитом, продовжував справу мобілізації землі в умовах відносно мирної трансформації та формування земельного ринку, тим самим впливаючи на аграрно-буржуазну еволюцію країни.

Література

1. Рихтер Д. И. Дворянский и Крестьянский банки и новый государственный строй: [доклад, прочит. в Вольном эконо. обществе 9 мая 1917 г.] / Д. И. Рихтер // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1917. – № 25. – С. 470–473.
2. Зак А. Н. Финансирование аграрной реформы : [доклад, прочит. в Вольном эконо. обществе 15 июня 1917 г.] / А. Н. Зак // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1917. – № 25. – С. 466–470.
3. Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892) / И. Ф. Гиндин. – М. : Госфиниздат, 1960. – 415 с.
4. Анфимов А. М. Помещичье хозяйство России в годы Первой мировой войны (до Февральской революции) / А. М. Анфимов // Исторические записки. – 1957. – № 60. – С. 124–175.
5. Акманов С. С. Государственный дворянский земельный банк в системе кредитных учреждений в дореволюционной России / С. С. Акманов // Сибирский юридический вестник. – 1998. – № 2. – С. 55–61.
6. Проскурякова Н. А. Земельные банки Российской империи / Н. А. Проскурякова. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2002. – 520 с.
7. Головки О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): іст.-прав. дослідження : монографія / О. М. Головки. – Х. : СІМ, 2005. – 412 с.
8. Отчеты Государственного дворянского земельного банка за (1906–1913 гг.). – СПб., 1907–1914.
9. Отчеты Крестьянского поземельного банка за (1906–1913 гг.). – СПб., 1907–1914.
10. Стоимость производства главнейших хлебов. – Вып. 1. : Статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. – Пг. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1915.
11. Ленин В. И. «Соседи по имени» / В. И. Ленин // ПСС. – Т. 25.
12. Отчет Государственного дворянского земельного банка за 1914 год : Двадцать девятый отчетный год. – СПб. : Тип. Печатня С. П. Яковлева, 1915.
13. Отчет Государственного дворянского земельного банка за 1915 год : Тридцатый отчетный год. – Пг. : Тип. Печатня Яковлева, 1916.
14. Высочайшее утвержденное 23 июля 1914 г. положение Комитета финансов. – Об условиях дальнейшей деятельности Государственного дворянского земельного и Крестьянского поземельного банков и Кассы городского и земского кредита в связи с наступившим военным временем // СУ – 1914. – № 219. – Отд. I. – Ст. 2152.
15. Деятельность Государственного дворянского земельного банка за 1914 год // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1916. – № 1.
16. Государственный дворянский земельный банк в 1915 году // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1917. – № 6.
17. Рихтер Д. И. Аграрные вопросы в России. Государственные земельные банки в России и их дальнейшая судьба / Д. И. Рихтер ; Вольное экономическое общество. Петроградский отдел лиги аграрных реформ. – Вып. II. – Пг. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1917.
18. Отчеты Государственного дворянского земельного банка за (1914–1916 гг.). – СПб., 1915–1917.
19. Деятельность Государственного дворянского земельного банка за 1912 год // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1913. – № 49.
20. Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф. 592. – Оп. 1. – Спр. 429.
21. Высочайше утвержденное 26 апреля 1906 г. мнение Государственного Совета. – О предоставлении Крестьянскому поземельному банку, при производстве операций по землям, заложенным в Государственном дворянском земельном и акционерных земельных банках, принимать на себя долги означенным кредитным учреждениям // ПСЗ – III. – Т. XXVI. – 1906. – № 27826.
22. Сообщение Временного комитета Государственной Думы 2 марта 1917 г. – О составе нового правительства // Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. – М. : Юрид. лит., 1994. – Т. 9. : Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. – 1994.
23. Февральская революция 1917 года. Сборник документов и материалов / сост. О. А. Шашкова; отв. ред. А. Д. Степанский, В. И. Миллер. – М., 1996.

24. Пушкарева И. М. Февральская буржуазно-демократическая революция 1917 г. в России / И. М. Пушкарева. — М., 1982. — С. 201—202.
25. Мигулин П. П. Русский сельскохозяйственный банк. К вопросу о нуждах нашей сельскохозяйственной промышленности / П. П. Мигулин. — Х. : Печатное дело, 1902.
26. Журналы заседаний Временного правительства: март—октябрь 1917 года : в 4 т. — Т. 1. : Март—апрель 1917 года / отв. ред. тома Б. Ф. Додонов; сост. Е. Д. Гринько и О. В. Лавинская [Архив новейшей истории России. Серия «Публикации» / Т. VII]. — М. : Рос. полит. энцикл., 2001.
27. Высочайше утвержденное 22 марта 1899 г. мнение Государственного Совета. — Об изменении правил торговых публикаций земельных банков // ПСЗ — III. — Т. XIX. — 1899. — № 16650.
28. Постановление Временного Правительства 20 марта 1917 г. — Об избрании газет для припечатания объявлений о продаже недвижимых имуществ Государственным дворянским земельным банком и некоторыми другими кредитными учреждениями // Вестник финансов, промышленности и торговли. — 1917. — № 21.
29. Постановление Временного правительства 12 июля 1917 г. // Клунний Г. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні / Г. Клунний. — Х. : Рад. селянин, 1925.
30. Постановление Временного правительства 27 марта 1917 г. — О передаче в казну земель Кабинета бывшего императора // СУ — 1917. № 77. — Отд. I. — Ст. 439.
31. Постановление Временного правительства 16 марта 1917 г. — О положении и порядке управления удельным ведомством // СУ — 1917. — Отд. I. — Ст. 370.
32. Обращение Временного правительства к населению с воззванием по поводу учреждения земельных комитетов // Вестник. — 1917. — № 38(84). — 23 апреля (6 мая).
33. Постановление Временного правительства 21 апреля 1917 г. — Об учреждении земельных комитетов // СУ — 1917. — № 98. — Отд. I. — Ст. 543.

Надійшла до редколегії 10.03.2010

Анотації

Розглянуто правове регулювання діяльності Державного дворянського земельного банку під час останнього десятиліття його існування. Досліджено зміни, що сталися в нормативній базі, а також урядові заходи, спрямовані на стабілізацію діяльності Дворянського банку між двома буржуазно-демократичними революціями та під час Першої світової війни.

Рассмотрено правовое регулирование деятельности Государственного дворянского земельного банка во время последнего десятилетия его существования. Проанализированы изменения, произошедшие в нормативной базе, а также правительственные меры, направленные на стабилизацию деятельности Дворянского банка между двумя буржуазно-демократическими революциями и во время Первой мировой войны.

We consider law regulation of the State noble land bank activity during the last 10 years of its existence. We analyse the changes, which appeared in normative base and also the governmental measures, which were directed to the stabilization of the Noble bank activity between two revolutions of bourgeoisie and democracy and during the First World War.